

В. В. Калініченко

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДОПОМОГИ СІЛЬСЬКОЮ (ЗЕМЕЛЬНОЮ) ГРОМАДОЮ В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ СЕЛІ ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ (1922–1930 РР.)

В. В. Калініченко. Організація взаємодопомоги сільською (земельною) громадою в українському радянському селі за звичаєвим правом (1922–1930 рр.)

Розглянуто та проаналізовано діяльність сільських (земельних) громад щодо організації взаємодопомоги в українському радянському селі в 1922–1930 рр. Підкреслено, що сільська (земельна) громада – це природно створене або історично розвинене місцеве сусідське соціально-економічне, політичне, ідеологічне, побутове об'єднання селян та їх дворів; це соціальна організація селянських дворів, що поєднує систему сусідських і родинних зв'язків, відносин, традицій. Здійснено аналіз використання норм звичаєвого права у справі організації селянської взаємодопомоги. Акцентовано, що традиція селянського самоврядування – сільська (земельна) громада може вважатися елементом нематеріальної культурної спадщини.

Ключові слова: *сільська, земельна громада, звичаєве право, нематеріальна культурна спадщина.*

V. V. Kalinichenko. Organization of mutual assistance by rural (land) community in Ukrainian soviet village under customary law (1922–1930)

The purpose of the study. To explore the traditions of peasant mutual assistance of land, self-governing, social institution – rural (land) community.

The methodology. The methodological basis of the study are the principles of historicism, objectivity, systematicity of scientific analysis and synthesis. The objectivity in the study is evident in identifying potential opportunities for the development of the agricultural sector of the economy. The principle of historicism provides a look at the activities of the rural (land) community as a process that developed in time in the set of historical relationships and interdependences. The study used general science and special historical methods that correspond to historical analysis. Analysis of historiography has conditioned the use of analysis, synthesis, generalization, classification. Methods of analysis, typology, classification, systematization were used in the study of protocols of the general meeting of land communities.

The results. Rural (land) community is a naturally created or historically developed local neighborhood socio-economic, political, ideological, household association of peasants and their yards; it is a social organization of peasant yards, which combines a system of neighborly and family ties, relations, traditions. Citizens are exercising their will in the east. In the east of the community, all issues of internal life are resolved, including issues of mutual assistance, under customary law.

The scientific novelty. Continuation of the series of articles on the use of customary law by the rural (land) community – an element of intangible cultural heritage of Ukraine.

The practical significance. Rural (land) community, as an element of intangible cultural heritage, can become an object of museumification.

Keywords: *rural, land community, customary law, intangible cultural heritage.*

Постановка проблеми. В Україні сільське населення неухильно зменшується, процес зникнення селянства як соціальної верстви набув загрозливих розмірів. Натомість у селах зберігаються духовні цінності українства. Для збереження селянства як соціальної верстви необхідно зберегти традиції селянського самоврядування – сільську громаду. Сільська (земельна) громада – поземельне, господарське, соціальне об'єднання селянських дворів, система сусідських і родинних зв'язків, відносин, традицій.

У березні 2008 р. Україна приєдналася до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної спадщини, у серпні того ж року цей міжнародний акт набув чинності в Україні. Нематеріальна культурна спадщина – звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори (Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия, 2016; Нематериальное культурное наследие. ЮНЕСКО). Традиція селянського самоврядування – сільська (земельна) громада, що існувала

* This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

впродовж тисячоліть, може вважатися елементом нематеріальної культурної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність сільської (земельної) громади в українському селі досліджували І. Є. Громенко, В. В. Анісімов, І. В. Кривко, В. В. Бойко (Калініченко, 2013, с. 31–34), В. В. Мацюцький (Мацюцький, 2014, 2017, 2019), І. Г. Верховцева (Верховцева, 2019), В. В. Калініченко (Калініченко, 2020), які розглядали різні сторони життя та діяльності цього поземельного інституту. В. В. Калініченко здійснив комплексне історичне дослідження інституту земельної громади в 1917–1930 рр. (Калініченко, 2013) та першим розглянув сільську (земельну) громаду як суб'єкт нематеріальної культурної спадщини України (Калініченко, 2021).

Мета статті — дослідити традиції селянської взаємодопомоги самоврядного, соціального інституту — сільської (земельної) громади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільська (земельна) громада — форма сільського самоврядування. Сільська (земельна) громада еволюціонувала під впливом зовнішніх факторів (економіка, ідеологія, податкова політика держави) і внутрішніх, пов'язаних з особливостями розвитку селянського «світу». Впродовж людської історії вона існує як один з принципових типів соціальної організації, що детермінує структуру суспільства й порядок його життєдіяльності (Калініченко, 2021, с. 18).

Як ми зазначали в попередніх роботах, «після революційних аграрних перетворень 1917–1920 рр. постала потреба конкретизувати ставлення правлячого радянського режиму щодо селянства і сільської громади. Ігнорувати громаду радянська влада не могла. В листопаді 1922 р. прийнято Земельний Кодекс УСРР. За Земельним Кодексом УСРР (далі ЗК УСРР) радянська влада узаконила сільську громаду під терміном “земельна громада”. Сільська громада, за радянським законодавством, мала назву “земельна громада”. Земельна громада — сукупність селянських дворів, у своїй діяльності вона зверталася тільки до двору (господарства), до складу якого повинен був входити кожний член громади. Селянин набував права користування землею, тільки перебуваючи в земельній громаді й тільки у складі двору» (Калініченко, 2021, с. 19–20).

Дж. Скотт, у рамках концепції моральної економіки, селянське розуміння соціальної справедливості визначав двома моментами: принципом взаємодопомоги і правом існування. Взаємодопомога — головна моральна норма

між членами громади (далі — одногромадники), а право на існування визначало мінімальні потреби, які слід задовольняти, надаючи взаємодопомогу. За звичаєвим правом, сільська (земельна) громада мала допомагати своїм членам у таких кризових ситуаціях, як: пожежа, падіж або крадіжка худоби, відсутність харчів, смерть близьких (Калініченко, 2013, с. 266). Наприклад, загальні збори сільської (земельної) громади (далі — сход) Липецької земельної громади Харківської округи 10 червня 1928 р. слухав заяву громадянина Т. Манзенка про відпуск йому 20 дубків із громадського лісу для будівництва погорілої хати. Ухвалив: «Відпустити Т. Манзенку 20 дубових колод в урочищі Бідний Яр такого розміру: 10 штук по 5–6 вершків і 10 штук по 3–4 вершки» (*Протокол сходу Липецької земельної громади Харківської округи, 1928, 10 червня*). 20 січня 1926 р. сход Зміївської земельної громади Харківської округи ухвалив виділити погорільцям громади: братам Маковецьким, Д. А. Титаренку, П. І. Коліснику, М. С. Байрачному, Ф. А. Коліснику, Д. В. Титаренку, К. К. Черепасі, І. П. Титаренку по дві сосни кожному із громадського бору» (*Протокол сходу Зміївської земельної громади Харківської округи, 1926*). 12 березня 1927 р. у Базаліївську земельну громаду Печенізького району Харківської округи звернулася громадянка М. С. Криворучко з заявою: «Цим прохаю громаду звернути увагу на моє стихійне лихо, що у мене 10 березня цього року пожежею знищена клуня, в якій знаходився корм для моєї худоби. Тепер я опинилася в такому становищі, що через відсутність корму мушу продавати останню худобину, а тому прохаю громаду дати мені сіна, що є у громаді, скільки буде можливо». 20 березня 1927 р. сход громади ухвалив виділити М. Криворучко 25 пудів сіна (*Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи, 1927*). Подібні факти допомоги громади виявлені в протоколах багатьох земельних громад (Калініченко, 2013, с. 267).

Земельні громади опікувалися забезпеченням паливом на зиму немічних і бездітних своїх одногромадників. Так, 6 листопада 1926 р. сход земельної громади села Введенка Чугуївського району Харківської округи ухвалив: «Клопотатися перед Мохнацьким лісництвом про дозвіл на збір хмизу-сушняку в лісі для нужденних громадян» (*Протокол сходу земельної громади села Введенка Чугуївського району Харківської округи, 1926*). 13 квітня 1924 р. сход слободи Ново-Олександрівка Білоколодязівського району Харківської округи ухвалив допомогти

одногромадникам, які не мали робочої худоби, «як-то сім'ям інвалідів та вдів» засіяти їхні ниви (*Протокол сходу слободи Ново-Олександрівка Білоколодязького району Харківської округи, 1924*).

Важливе місце відводилось допомозі одногромадникам, які опинилися в скрутному становищі. Селянський двір не міг наодинці протистояти різноманітним негараздам, які очікували на нього звідусіль. Тому селянство намагалось протиставити цим грізним реаліям громадську взаємодопомогу. На сходах земельних громад вирішувались питання щодо матеріальної допомоги односельцям у скрутні часи. Так, 31 травня 1925 р. сход Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи ухвалив: «Звертаючи увагу на бідність громадянина Письменицького, в якого була одна коняка і та пропала, дати з громадських коштів 25 крб., аби не допустити повного розпаду господарства» (*Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи, 1925*). 2 серпня 1923 р. сход хутора Немишля Харківського району Харківської округи слухав заяву одногромадника Р. Боровича «про зниклого коня». Сход одногolosно вирішив: «Доручити президії сходу організувати по підписному листу добровільний збір коштів» (*Протокол сходу хутора Немишля Харківського району Харківської округи, 1923*). Земельна громада хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи 16 жовтня 1925 р. ухвалила: «Надати допомогу нашому одногромаднику М. Бухалову, котрий опинився в скрутному становищі з малолітніми дітьми через втрату худоби» (*Протокол сходу хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи, 1925*). 28 червня 1924 р. сход хутора Колегаєва Христинської сільради Кам'янобродського району Луганської округи слухав питання «про побій [градом — прим. авт.] кукурудзи у Сергія Колегаєва», вирішив: «При зборі врожаю виділити кожному двору по три рядка кукурудзи, довжиною 120 сажнів, для допомоги потерпілому» (*Протокол сходу хутора Колегаєва Христинської сільради Кам'янобродського району Луганської округи, 1924*). 3 травня 1925 р. сход Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи слухав заяву одногромадника Петра Гимаса «про допомогу йому в харчах». Сход вирішив: «Видати П. Гримасу 3 пуд. жита» (*Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи, 1925*). 27 березня 1927 р. сход

громади слободи Базаліївка Харківської округи ухвалив: «Дати М. Овчаренко допомогу на похорон її чоловіка в розмірі 3 крб.» (*Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи, 1927*).

У доколгоспному селі повноваження з опіки за неповнолітніми сиротами та бездітними похилими і непрацездатними односельцями радянська влада поклала на сільську раду (*Земельний кодекс УСРР, 1922, ст. 71*), але, за селянським звичаєвим правом, така опіка призначалася сходом сільської (земельної) громади. Протоколи сходів земельних громад свідчать, що опікунів визначали усе ж таки сходи громад (*Протокол загальних зборів земельної громади села Гламазд Козелецького району Ніжинської округи, 1925; Протокол сходу Берлозької земельної громади Козелецького району Ніжинської округи, 1926; Протокол сходу земельної громади села Баби Сосницького району Сновської округи, 1926; Протокол сходу земельної громади села Верхня Орілька Кегичівського району Красноградської округи, 1923; Протокол сходу земельної громади хутора Басова Сотницько-Козачанської сільради Золочівського району Харківської округи, 1924; Протокол сходу земельної громади хутора Білого Новосвітлівського району Луганської округи, 1926*). Наприклад, «29 вересня 1925 р. голова Андріївського райвиконкому Ізюмської округи звернувся до Пришибської сільради з таким приписом: “Райвиконком пропонує Вам на перших загальних зборах Вашої сільради призначити опікунів І. В. Десятиченка, попередньо скласти опис майна сироти і здати на зберігання опікунам, не допустити розкрадання майна до передачі його опікунам”. 11 жовтня 1925 р. відбувся сход Пришибської земельної громади, а не загальні збори сільради (як того вимагав голова райвиконкому), де слухали питання про призначення опікунів І. В. Десятиченку. Ухвалили призначити йому опікуном родича — М. Десятиченка. Опікуну доручили зберігати майно неповнолітнього до його повноліття» (Калініченко, 2013, с. 263).

У сільських громадах Наддніпрянської України діяла хлібозапасна система (гамазеї), яка була покликана допомогти селянам у боротьбі з поганим врожаєм, запобігти голоду як найнебезпечнішому стихійному лиху, особливо в посушливих степових районах. У часи політики «воєнного комунізму», за продрозкладкою, система гамазеїв була доценту зруйнована. У результаті сотні тисяч селянських дворів у разі стихійного лиха (недороду) опинилися без будь-яких засобів для існування (що стало од-

нією з причин голоду 1921–1922 рр.). З переходом до непу, коли селяни отримали легальні можливості накопичувати певні хлібні запаси, створилися реальні умови для реанімації хлібозапасної системи.

У попередніх дослідженнях нами зазначалось, що селянська взаємодопомога «практикувала толоку, на яку збиралася не вся громада, а родичі і сусіди. Характерними ознаками традиційної толоки було те, що вона відбувалася зазвичай у вихідні дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу. Толоку застосовували під час найрізноманітніших робіт — як польових (оранка, сімба, збирання врожаю, заготівля сіна), так і домашніх (прядіння льону, конопель, вовни, заготівля продуктів, будівництво житла і господарських споруд). На Поліссі в такий спосіб кагатили картоплю, збирали і молотили хліб, а на Правобережжі — лушили кукурудзу. “Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скошиш”, — говорили в народі. Для оранки важких ґрунтів, особливо перелогів у Степу, було необхідно запрягати в плуг кілька пар волів або коней. Не маючи необхідного тягла і сільськогосподарського реманенту, селяни об’єднувалися, щоб обробити свої поля. Ця усталена форма об’єднання трудових зусиль називалась супрягою. Достатньо поширеною була форма взаємодопомоги на відробіток, її застосовували переважно жінки, виконуючи по черзі польові роботи — день у однієї, день — у другої і так далі. Для громади трудова допомога була почесною справою, її надавали навіть у дні, які, за народними звичаями, вважались забороненими для праці. Толока, як правило, проходила у піднесеному настрої, в дусі трудового змагання, з піснями і жартами. За традицією господарі, котрим допомагали, кормили учасників толоки, пригощали горілкою, а інколи й наймали музик» (Калініченко, 2013, с. 270).

Індивідуальні засади в сімейно-громадських відносинах українських селян, зазвичай, не перешкождали організації такої важливої й необхідної їм колективної праці (Присяжнюк, 1999, с. 25). Громадські роботи виконували за рішенням сходу сільської (земельної) громади у вигляді натуральної повинності або на кошти громади (які збиралися шляхом розкладки між усіма дворами). Спільним громадським роботам відводилося важливе місце в повсякденній діяльності сільської (земельної) громади. Важлива роль у щоденному житті села відводилася організації спільних робіт з облаштування шляхів, мостів, гребель, криниць, благоустрою населеного пункту тощо. Користування зем-

лею призводило до обов’язків: користуєшся землею — мусиш відбувати громадські роботи, пов’язані з нею, а саме ремонт доріг, мостів, благоустрій населеного пункту тощо (Изгоев, 1922, с. 67). Так, селянин Г. Васильченко в часописі «Радянський селянин» розповів, що їхня земельна громада ухвалила провести оподаткування своїх членів на громадські потреби. Так, 10 грудня 1925 р. сход Другої Акимівської земельної громади Ново-Гупалівської сільради Софіївського району Запорізької округи слухав «про утримання в належному стані доріг та інших споруд». Ухвалив: «Утримувати у справному стані існуючі дороги, вулиці, провулки, як і нові польові дороги, що з’являються при землеустрої громади, а також підтримувати в належному стані гатки, переїзди тощо в усіх місцях загального користування. Все це приймається громадою під свою відповідальність. Роботи виконувати шляхом відбування громадських повинностей» (*Протокол сходу Другої Акимівської земельної громади Ново-Гупалівської сільради Софіївського району Запорізької округи, 1925*). 16 жовтня 1927 р. сход земельної громади села Часнівці та хутора Шури Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи вирішував питання «про насипку Липовської греблі». Ухвалив: «Приступити до роботи з 23 жовтня. Кожний двір надсилає одну підводу і одного пішого робітника на 1 день. А без підводи працювати на висипці греблі 3 дні» (*Протокол сходу земельної громади села Часнівці та хутора Шури Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи, 1927*). Так, обстеження роботи Старовірівської земельної громади Харківської округи за 1926/27 господарський рік свідчить, що члени цієї земгромади відремонтували стару греблю і розпочали будівництво нової греблі на шляху зі Старовірівки до Власівки, засипали всі ями і вибоїни на дорогах громади, відремонтували 6 криниць і здійснили дрібний ремонт 2 мостів (*Обстеження роботи Старовірівської земельної громади Харківської округи за 1926/27 господарський рік, 1927*). Свідчення про залучення громад до ремонту і будівництва шляхів, мостів, гребель, гаток, влаштування криниць, ставків, благоустрою сіл та хуторів є з усіх регіонів Наддніпрянської України (Калініченко, 2013, с. 271).

Висновки. Сільська (земельна) громада — це природно створене або історично розвинене місцеве сусідське соціально-економічне, політичне, ідеологічне, побутове об’єднання селян та їх дворів; це соціальна організація селянських дворів, що поєднує у собі систему сусід-

ських і родинних зв'язків, відносин, традицій. Свою волю громадяни реалізують на сході, де і громади вирішуються усі питання внутрішнього життя, зокрема питання взаємодопомоги, за звичаєвим правом. Традиція селянського самоврядування – сільська (земельна) громада є елементом нематеріальної культурної спадщини.

Перспективи подальших досліджень. Продовжити написання циклу статей, пов'язаних із використанням звичаєвого права у вирішенні внутрішніх селищних суперечок; організацією охорони та правопорядку на селі.

Список посилань

- Верховцева, І. Г. (2019). *Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.)*. [Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07.00.02]. Чернівці.
- Земельний кодекс УСРР*. (1922). Видавництво НКЗС УСРР.
- Изгоев, А. С. (1922). Общинное право и будущее крестьянства. *Экономист*, 2, 66–90. Москва.
- Калініченко, В. В. (2013). *На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.)*. ХДАК; Видавець Савчук О.О.
- Калініченко, В. В. (2021). Сільська (земельна) громада як елемент нематеріальної культурної спадщини: історична ретроспекція. *Культура України*. Збірник наук. праць. Вип. 71, 17–23). Харків.
- Мацюцький, В. В. (2019). Визначення кількості земельних громад на Лівобережній Україні. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця. Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 30–31 травня 2019 р.* (С. 362–363). Харків.
- Мацюцький, В. В. (2017). Генеза земельної громади УСРР. *Актуальные научные исследования в современном мире. XXIV Международная научная конференция, 26–27 апреля 2017 г.: сборник научных трудов*. (Вып. 4. Ч. 8. С. 54–59). Переяслав-Хмельницький.
- Мацюцький, В. М. (2014). Земельно-передільна діяльність земельної громади Лівобережної України (1922–1930 рр.). *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»: збірка статей*. (С. 185–196). Харків.
- Нематеріальное культурное наследие. ЮНЕСКО. <https://ru.unesco.org/themes/nematerialnoe-kulturnoe-nasledie>
- Обстеження роботи Старовірівської земельної громади Харківської округи за 1926/27 господарський рік* (1927). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-845, Опис 3, Справа 475, Аркуш 89). Харків. Україна.
- Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия*. (2016). https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts_2016_version-RU.pdf
- Присяжнюк, Ю. П. (1999). Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*, 3, 23–33. Київ.
- Протокол загальних зборів земельної громади села Гламазд Козелецького району Ніжинської округи* (1925, 2 липня). Державний архів Чернігівської області. (Фонд Р-1692, Опис 1, Справа 28, Аркуш 17). Чернігів. Україна.
- Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи* (1925, 3 травня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1472, Опис 2, Справа 35, Аркуш 37). Харків. Україна.
- Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи* (1925, 31 травня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1472, Опис 2, Справа 35, Аркуш 40). Харків. Україна.
- Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи* (1927, 20 березня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1472, Опис 2, Справа 63, Аркуш 22, 23). Харків. Україна.
- Протокол сходу Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи* (1927, 27 березня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1472, Опис 2, Справа 63, Аркуш 26). Харків. Україна.
- Протокол сходу Берлозької земельної громади Козелецького району Ніжинської округи* (1926, 16 травня). Державний архів Чернігівської області. (Фонд. Р-1692, Опис 1, Справа 55, Аркуш 17). Чернігів. Україна.
- Протокол сходу Другої Акимівської земельної громади Ново-Гупанівської сільради Софіївського району Запорізької округи* (1925, 10 грудня). Державний архів Запорізької області. (Фонд Р-673, Опис 1, Справа 912, Аркуш 12–13). Запоріжжя. Україна.
- Протокол сходу земельної громади села Баби Сошницького району Сновської округи* (1926, 11 листопада). Державний архів Чернігівської області. (Фонд. Р-1700, Опис 1, Справа 1-6, Аркуш 37). Чернігів. Україна.
- Протокол сходу земельної громади села Введенка Чугуївського району Харківської округи* (1926, 6 листопада). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-515, Опис 1, Справа 101, Аркуш 10). Харків. Україна.
- Протокол сходу земельної громади села Верхня Орілька Кегичівського району Красноградської округи* (1923, 16 вересня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1576, Опис 1, Справа 1, Аркуш 25). Харків. Україна.

- Протокол сходу земельної громади села Часнівці та хутора Шури Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи* (1927, 16 жовтня). Державний архів Чернігівської області. (Фонд Р-1692, Опис 1, Справа 70, Аркуш 64). Чернігів. Україна.
- Протокол сходу земельної громади хутора Басова Сотницько-Козачанської сільради Золочівського району Харківської округи* (1924, 8 грудня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-151, Опис 2, Справа 45, Аркуш 5). Харків. Україна.
- Протокол сходу земельної громади хутора Білого Новосвітлівського району Луганської округи* (1926, 25 квітня). Державний архів Луганської області. (Фонд Р-302, Опис 1, Справа 16, Аркуш 2). Луганськ. Україна.
- Протокол сходу Зміївської земельної громади Харківської округи* (1926, 20 січня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1943, Опис 1, Справа 13, Аркуш 71). Харків. Україна.
- Протокол сходу Липецької земельної громади Харківської округи* (1928, 10 червня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1850, Опис 1, Справа 26, Аркуш 31). Харків. Україна.
- Протокол сходу слободи Ново-Олександрівка Білоколодязького району Харківської округи* (1924, 13 квітня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-608, Опис 1, Справа 159, Аркуш 66). Харків. Україна.
- Протокол сходу хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи* (1925, 16 жовтня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-515, Опис 1, Справа 66, Аркуш 1). Харків. Україна.
- Протокол сходу хутора Колегаєва Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської області* (1924, 28 червня). Державний архів Луганської області. (Фонд Р-259, Опис 1, Справа 3, Аркуш 58). Луганськ. Україна.
- Протокол сходу хутора Немишля Харківського району Харківської округи* (1923, 2 серпня). Державний архів Харківської області. (Фонд Р-1400, Опис 1, Справа 31, Аркуш 12). Харків. Україна.
- References**
- Verkhovtseva, I. G. (2019). *Peasant self-government in the Russian Empire (the second half of XIX — early XX century)*. [Autoabstr. Thesis of the Doctor of Historical Sciences: 07.00.02]. Chernivtsi. [In Ukrainian].
- Land Code of the USSR*. (1922). Publishing House of the the People's Commissariat of Agriculture USSR. [In Ukrainian].
- Izgoev, A.S. (1922). Communal law and the future of the peasantry. *Economist*, 2, 66–90). Moscow. [In Russian].
- Kalinichenko, V. V. (2013) *At the turn of the eras: land community in Dnieper Ukraine (1917-1930)*. KSAC; Publisher — Savchuk O. O. [In Ukrainian].
- Kalinichenko, V. V. (2021) Rural (land) community as an element of intangible cultural heritage: historical retrospection. *Culture of Ukraine*. Collection of scientific works. Issue 71, 17–23. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Matsutskyi, V. V. (2019). Determination of the number of land communities on the Left Bank Ukraine. *Economic development and heritage of Semen Kuznets: abstracts of the International Scientific and Practical Conference May 30–31, 2019*. Kharkiv. (pp. 362–363). [In Ukrainian].
- Matsutskyi, V. V. (2017). Genesis of the land community of the Ukrainian SSR. *Actual training in the modern world: XXIV International conference, 26–27 April 2017: a gathering of educational labor*. (Vol. 4. Ch. 8. pp. 54–59). Pereyaslav-Khmelnytskyi. [In Ukrainian].
- Matsutskyi, V. M. (2014). Land and portable activities of the land community of left-bank Ukraine (1922–1930). *Materials of the IV International Scientific Conference “Modern Ukrainian Studies: Scientific Paradigms of Language, History, Philosophy”*: a collection of articles. Kharkiv. (P. 185–196). [In Ukrainian].
- Intangible cultural heritage*. UNESCO. <https://ru.unesco.org/themes/nematerialnoe-kulturnoe-nasledie> [In Russian].
- Survey of the work of the Starovirivska land community of the Kharkiv district for the 1926/27 economic year* (1927). State Archives of Kharkiv Region. (Fund R-845, Inventory 3, Case 475, Sheet 89). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Basic texts of the International Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. (2016). https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts-2016_version-RU.pdf [In Russian].
- Prysiazhniuk, Ju. P. (1999). The mentality of the Ukrainian peasantry in the conditions of capitalist transformation of society (second half of the XIX — beginning of the XX century). *Ukrainian Historical Journal*, 3, 23–33). Kyiv. [In Ukrainian].
- Protocol of the general meeting of the land community of the village of Hlamazd, Kozelets district, Nizhyn county* (1925, July 2). State Archives of Chernihiv region. (Fund R-1692, Inventory 1, Case 28, Sheet 17). Chernihiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Bazaliivka land community of the Pecheneg district of the Kharkiv district* (1925, May 3). State Archives of Kharkiv Region. (Fund R-1472, Inventory 2, Case 35, Sheet 37). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Bazaliivka land community of the Pecheneg district of the Kharkiv district* (1925, May 31). State Archives of Kharkiv Region. (Fund R-1472, Inventory 2, Case 35, Sheet 40). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Bazaliivka land community of the Pecheneg district of the Kharkiv*

- district* (1927, March 20). State Archives of Kharkiv Region. (Fund R-1472, Inventory 2, Case 63, Sheet 22, 23). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Bazaliivka land community of the Pecheneg district of the Kharkiv district* (1927, March 27). State Archives of Kharkiv Region. (Fund R-1472, Inventory 2, Case 63, Sheet 26). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Berloz land community of the Kozelets district of the Nizhyn county* (1926, May 16). State Archives of Chernihiv region. (Fund. R-1692, Description 1, Case 55, Sheet 17). Chernihiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Second Akimov Land Community of the Novo-Gupaniv Village Council of the Sofia District of the Zaporizhzhia county* (1925, December 10). State Archives of Zaporizhzhia region. (Fund R-673, Inventory 1, Case 912, Sheet 12–13). Zaporizhzhia. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the land community of the village of Baby, Sosnytsia district, Snov district* (1926, November 11). State Archives of Chernihiv region. (Fund. R-1700, Description 1, Case 1-b, Sheet 37). Chernihiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the land community of the village of Vvedenka, Chuhuiv district, Kharkiv county* (1926, November 6). State Archives of Kharkiv Region. (Fund R-515, Inventory 1, Case 101, Sheet 10). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the land community of the village of Verkhnya Orilka, Kegychiv district, Krasnograd county* (1923, September 16). State Archives of Kharkiv region. (Fund R-1576, Description 1, Case 1, Sheet 25). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the land community of the village of Chasnivtsi and the hamlet of Shura of the Berloz village council of the Kozelets district of the Nizhyn county* (1927, October 16). State Archives of Chernihiv region. (Fund R-1692, Description 1, Case 70, Sheet 64). Chernihiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the land community of the Basov hamlet of the Sotnytsia-Kozachanska village council of the Zolochiv district of the Kharkiv county* (1924, December 8). State Archives of Kharkiv Region. (Fund R-151, Inventory 2, Case 45, Sheet 5). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the land community of the village of Bily Novosvitlivsky district of Luhansk county* (1926, April 25). State Archives of Luhansk region. (Fund R-302, Description 1, Case 16, Sheet 2). Luhansk. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Zmiiv land community of the Kharkiv county* (1926, January 20). State Archives of Kharkiv region. (Fund R-1943, Description 1, Case 13, Sheet 71). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Lipetsk land community of the Kharkiv county* (1928, June 10). State Archives of Kharkiv region. (Fund R-1850, Inventory 1, Case 26, Sheet 31). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Novo-Oleksandrivka settlement of the Bilokolodyazha district of the Kharkiv county* (1924, April 13). State Archives of Kharkiv region. (Fund R-608, Description 1, Case 159, Sheet 66). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Zeleny Kolodyaz hamlet of the Vvedensky village council of the Chuhuiv district of the Kharkiv county* (1925, October 16). State Archives of Kharkiv region. (Fund R-515, Description 1, Case 66, Sheet 1). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the Kolegaev hamlet of the Christ village council of the Kamyanobrod district of the Luhansk county* (1924, June 28). State Archives of Luhansk region. (Fund R-259, Inventory 1, Case 3, Sheet 58). Luhansk. Ukraine. [In Ukrainian].
- Protocol of the meeting of the village of Nemyshl, Kharkiv district, Kharkiv county* (1923, August 2). State Archives of Kharkiv region. (Fund R-1400, Description 1, Case 31, Sheet 12). Kharkiv. Ukraine. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 13.02.2022